

Реанімація несправедливо забутих мовних елементів

Євген ГУЛЕВИЧ

Наставник Олександра ЗАХАРКІВ

Джерело: Мирний, Панас. *Хіба ревуть воли, як ясла повні?*

Слово є для мови і заради неї. Природний процес — коли одне слово з часом забувають, воно переходить до пасивної лексики чи щезає, аби поступитися іншому репрезентантові дійсності. Такими є, для прикладу, історизми — слова колишнього і неактуального. Проте процес занепаду слів може і не знати свого природного чину. Те трапляється передовсім через екстралінгвальні чинники: події густо і справедливо описувано як протекціонізм однієї мови за кошт зневолення іншої. Звісно, про сферу, де стикається філологія та ідеологія, слід згадати трохи спочатку.

Мабуть, найкращими представниками двох різних точок зору на стан, розвиток і статус української лексики можна, з одного боку, вважати радянську і в непоодиноких випадках нинішню пасивну "незалежницьку" лексикографічну позицію укладачів словників, а з іншого — позицію, яку умовно можна означити як "пуристичну", або переважним чином діаспорну.

Перша позиція виходить із засад вищості російської, задекларовано міжнародної мови, звідки починається відповідне пристосування інших слов'янських мов, яке зачіпає також і лексикографію. З одного боку, питома українські слова примусового виводять із активного літературного вжитку шляхом іменування їх архаїзмами — словами, що вибули (яких вибули) з живої, активної лексики. Кумедно, а точніше, сумно, що застарілими словами як різновидом архаїзмів називано навіть такі **важковитравні** з мови іменники (які водночас уживаються як звертання), як *добродій* чи *пан* [1]. Другий різновид — історизми, або матеріальні архаїзми, — також має у своєму списку живомовні українські вирази, наприклад, галицькі *магістрат* чи *ратуша*. Коли ж слово не надавалося до таких категорій, його часто оголошувало нелітературним із відповідною позначкою у словниках [2], а то й просто не згадувало [3]. З іншого боку, активізувався процес запозичення іншомовних, передусім російських слів, це стосувалося як понять, уже означених українською мовою (наприклад, *пішохід* — *тротуар*, *мальовник* — *живописець*, *порський* — *вислизаючий*...), так і неологізмів — там, де українська мова могла розгорнути всі свої словотворчі сили, перевага надавалася калькуванню (від чого чи не найбільше постраждала сфера наукової, спортивної та ін. термінології) [4]. У

2[2] *Свого часу окупаційною владою створено систему вилучення з друкованої продукції щирої української лексики під маркою, що вона нібито застаріла, діалектна, розмовна, жаргонна тощо. Під оцим соусом українському друкованому слову накидувано лексику кальковану.* Караванський С. *Секрети української мови.* — К., 1994. — С. 124.

3[3] *Підсоветські мовознавці у словниках, виданих після погрому українства 30-х років, вилучили з реєстру великі масиви української лексики, а цілій низці слів через погане знання мови приписали не ті значення, які ці слова мали в українському мовленні.* — Там само. — С. 56.

4[4] *Ось деякі висловлювання тогочасних мовознавців: Творення нових слів в українській мові часто відбувається за допомогою кальок з російських слів у зв'язку з недостатньою розробленістю термінологічної лексики української мови на певних етапах її розвитку, джерелом збагачення лексичного фонду української літературної мови є найрізно-манітніші види калькування.* Іжакевич Г.П. *Україно-російські мовні зв'язки радянського часу.* — К., 1969. — С. 62 і 200.

стосунку до несправедливо забутих слів доречно згадати про термінологічні винаходи дорадянського періоду в Україні, неологізми тих часів пильно бережено в діаспорі, тоді коли в "материковій" державі їх цілковито забували (для прикладу, *прямовисний, простовисний — вертикальний, заплідок, зародок — ембріон, підсоння — клімат, займанець — окупант*), а як котрі суто українські слова і вживано у словниках, то лише як друго- чи й третьорядний синонімічний варіант. Загалом способів "викинути" слово з активного вжитку було дуже багато.

Інша позиція — україноцентрична — переважно мала хоч і відірваний від коренів, проте вільний від войовничої ідеології та нормотворчості у сфері мови і, зокрема, лексики природний розвій — у діаспорі. Ця позиція потребує зовсім іншого категоріального порівняння з сучасною літературною мовою, ніж зі своєю нормованою попередницею. Тут варто говорити менше про хронологію і більше про взаємопроникнення, себто не про пасивне, а про активне ставлення до мовних явищ.

Нині ж, знову вповні зі старими коренями, потребує щобільшої переоцінки ставлення до забутих слів. Тому передусім варто з'ясувати дві речі: які слова можуть відновити свій активний чин у сучасній літературній мові і як саме це мусить бути зроблено. Позаяк слів таких є багато, то се справа великого словника. Наразі ж спробую вказати на кілька забутих слів із лексики класиків — Михайла Грушевського та Панаса Мирного⁵[5].

Забуті слова — ті, котрі вийшли з активного вжитку мовців. Різновидів їх може бути кілька, коли ми стоїмо на позиції, що не всі слова слід забувати. До них залучатимемо застарілу лексику зі стилістичного боку, або архаїзми (матеріальні і стилістичні)⁶[6]. Тут, однак, треба сказати, що в межах такої застарілої лексики

5[5] Джерела: Грушевський М. Історія України-Русі. – С. 288-355.

Мирний П Хіба ревуть воли, як ясла повні? у кн.: Мирний П. Твори: В 2-х т. – К., 1989. – Т. 1. – С. 382-444.

6[6] Див. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови – К., 1993. – 248 с.

Стилістичні архаїзми у свою чергу поділяються на: 1) **лексичні** (застарілі синоніми до слів сучасної мови) – *десниця*; 2) **словотвірні** (мають спільні корені, але відрізняються наростком чи приростком) – *письмовець*; 3) **лексико-фонетичні** (від сучасного відрізняються звуковим оформленням) – *злото*; 4) **фонетичні** (застаріла вимова окремих звуків) – *зіма*; 5) **семантичні** (застарілі в одному зі значень) – *держати* (мати за дружину). Див. там само. – С. 85-86.

7[7] У тій самій праці Пономарів на С. 112 пише таке: *Діалекти є джерелами, що живлять велику ріку нашої мови. Слова з місцевих говірок збагачують синоніміку, особливо на лексичному рівні. Протягом останніх кількох десятиріч деякі чинники українського мовознавства, перебуваючи на очевидно позамовних позиціях, намагалися збіднити українську мову під маркою наближення її до російської. З цією метою оголошувалися діалектизмами багато слів зі значною літературною традицією: вивірка, філіжанка, карафа, фотель, зимний... Тепер ці слова повертаються до літературного вжитку."*

8[8] Див. Рисунок 3 у додатку.

9[9] Див. Додаток.

10[10] Рисунок 1 у додатку.

11[11] Ще в 1937 році можемо бачити кілька варіантів, які досить зрозуміло виводять і на варіант *завжденний*. *Всегда – завжди, завсігди, завсіди. Всегдашний – завсідний, повсякчасний. РYC – 1937.* Раніший перекладний словник від 1893 року пише таке: *Всегдашний = завсегдашний, повсякчасний" (РYC – 1893).*

12[12] До речі, слово *щоденний* словник передає: *of every day, daily*; але є також слово *щоденність* і *щоденщина*, передавані як *commonplace (ordinary, every day) life of existence*. Словник уживає також слово *повсякденщина* – *commonplace existence, daily trudgerly, prosaic life; triviality*. Субстантивууючись прикметники посилюють свою модальність.

13[13] Див. Рисунок 4 у Додатку.

14[14] Згадати треба й про те, що можна визначити й іншим методом загальноновживаність колись сього слова. Мирний подає: ... *То не куштеля кушетить, то татарва мчитьсь на наших.*, що є суто народнопоетичним фольклорним прийомом (прошу дивитися навіть у Караванського: *Дуже поширеним способом творення лексичних форм є так звані повтори: веселий-веселий, чистий-чистісінкий...* – Караванський С. Секрети української мови... – С. 55.

15[15] Див. Струганець Л. Архаїзми у словниковому фонді української мови // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць. – Харків, 2000. – С. 139-149.

виділяються слова, які настільки вийшли зі вжитку, що вже нічого не говорять мовцям, наприклад, *правотар* — *адвокат*, *галити* — *радіти*. Не вся застаріла лексика забута справедливо. Так само як і слова, іменовані діалектними. Поза тим, що діалектні слова становлять величезне джерело для збагачення літературної мови, багато з тих, котрі вважаються ними нині, потребують перегляду [7].

Отож, слова. Перше **блудяга** [8]. Як виявилось, виходець із Полтавщини, Панас Мирний, свої твори часто пересипав діалектизмами, як деякі знайдені для дослідження слова визначають словники. Та й справді, щодо **блудяги**, лише **словник синонімів Караванського** подає це слово без позначки "діал.". **Грінченко** ж позначку "обл." ставить. Правдивий суперник **блудяги** *бродяга* замінює першого чи не в усіх випадках. У парадигматично-синтагматичному [9] ряді *блудягу* супроводжує *блудько*, *блудець* і *блудник*, при чому се останнє вживається частіше. Етимологічна парадигма з вихідним словом *блуд* подає 11 із 22 лексем як використовувани в сучасній мові, серед них фігурує й *блудяга*, і воно не подане як діалектне. Слова із коренем на "блуд" легко ідентифікувати. Навряд чи є потреба відмовлятися від використання цього слова в активному мовленні. Питання ж полягає в адекватній позначці при словниковій статті, чим мусять зайнятися зубри лексикографії.

Вельми цікавий випадок становить інше слово від того самого автора, яке не подає жоден із використаних словників: **брижилка**. Цього варіанта слова зі зменшувально-пестливим наростком — *брижик* або *брижа* [10] — не подає ні **Грінченко**, ні **СУМ**, ані **Етимологічний словник**. Проте власне ця пестливість при називанні зморшки на обличчі вводить се слово у ще незаповнену нішу сконденсованого визначення певної реальності. Слово не має значення суто фонетичного варіанта іншого слова. Тому варто його вказати в переліку синонімів.

Раз побився Максим на взаклад, що вип'є квартиру і не буде п'яний, — запевняє нас **Панас Мирний**, — *Заклад на п'ять карбованців*. І хоча дальша доля протагоніста другого розділу роману після тієї випробови цікавить нас тут трохи менше, вираз *побитися на взаклад* заслуговує на увагу. Поняття французького *un pari* українською сучасні словники передають через те ж слово *заклад*, проте пов'язують його з дією за допомогою прийменника "об", таким чином бачимо паралель між російською та українською (що там *побиться об заклад*, що тут *побитися об заклад*). **Фразеологічний** же **двотомовик** наводить обидва варіанти (до слова скажу, що він наводить сю саму цитату з Мирного, коли причинює до *на взаклад* ілюстрацію) та й ще один із тим же значенням — *(п)іти в заклад*.

Михайло Грушевський використовує цікаве слово **вимертя** на позначення масової загибелі. **Грінченко** з парадигми слова *смерть* із приростком *ви* подає лише дієслово, яке ввійшло і до інших словників, *вимерти*, себто *згинути до останнього в якійсь місцевості*. Утім потреба в мові сконденсованого вираження в іменникові такого поняття дозволяє говорити про правомірність і правочинність цього слова в активному лексиконі сучасної мови.

Слово **виректися**, позначене як *діал.* та ще *заст.*, **Грушевський** використовує так: *...Польща вирекла ся екстензивної політики*, і воно ідентифікується сучасними тлумачними відповідниками *відмовитися* та *зректися*, хоча в **Грінченка** і навіть перекладних українсько-російських (і навпаки) словниках немає того нейтрального значення, яке пропонує слово *відмовлятися*. "Вирікаються" остаточно. Щодо потреби сучасного функціонування цього слова, то немає сенсу відрікатися від слова лише через причину, що його вважають словотвірним синонімом іншого слова.

Зі стилістичного боку цікавим є слово **завжденний**, поряд із яким **СУМ** ставить позначку *розм.* і *рідко*. **Грінченко** пояснює його російським відповідником *всегдашний* [11], *постоянный*. **СУМ** — *який завжди буває, повторюється і т.ін., повсякчасний*. А ось як уживає слово **Панас Рудченко**: *От і почалось завжденне, на перший раз для дівтори любе призвичаювання*. Чи ж не оригінальне утворення прикметника з прислівника?! А чи не таким самим оригінальним можна вважати іменник *завжденне*? У поясненні слів до роману *завжденний* — *щоденний*. Проте в контексті з'ясовується, що слово має своєрідний відтінок, воно дає розуміння ставлення людини до чогось (зазвичай роботи), до чого вона має мус або обов'язок. І цю модальність можна умовно виразити таким порядком у зростанні: нейтральне *щоденний* (щоденна праця, щоденні думки), трохи більш забарвлене *повсякчасний* (повсякчасна

праця, повсякчасні думки) і ще більш забарвлене *завжденний* (завжденна праця, завжденні думки). До цього слід ще згадати про один словник, що не дає жодних дискримінаційних позначок — *торонтівський українсько-англійський: завжденний (-нна, -нне; може бути також adv) – usual, continual, perpetual*¹²[12]. Навіщо уникати цього слова?

Чимось подібним до попереднього нас може порадувати і слово **живло**. *СУМ* запевняє, що воно діалектне. Вочевидь, таки так. Хоча діаспорні кодифікатори так його не називають: *живло – Element, Wesen (УНС) і element, being, essence, nature; vivifying force of nature; all living beings (УАС)*. А означає *усе живе, жива природа*. Немає такого діалекту, який би не збагачував літературної мови. Тим більше, що достойний відповідник йому знайти важко.

Зайолзаний — балахон, що носив був його спочатку обтіпаний, обсмиканий жидок Лейба з другої частини роману *Хіба ревуть воли...* У *СУМі* цю лексему зігноровано. *Грінченко* подає таке: *Зайолзаний = Заялозений – Засалений*. Згадує також дієслово *заялозити*, себто, за ним, за Борисом Грінченком, *засалить*. *Російсько-український словник 1937 року* перекладає слово *засаленний* словом *засмальцьований*, що, може, і незле, але викликає думки про калькування (байдуже з котрої на котру мову), тоді як *зайолзаний* є питомо українським і не є незрозумілим архаїзмом, навіть коли судити з невеличкого словничка важких слів при самій книжці. Окрім того, маємо згадку про слово і в *РУС–1893: Засаливать, засалить = засалювати, засмальцьовувати, заялозювати, засалити і т.д.*

Питомо діалектним уважають слово **замішанина** кодифікатори *СУМ, ССУМ, ЕС*. А давніші словники стоять на іншій позиції. Перекладний *РУС–1937* тієї позначки не наводить. Поза тим усім слід сказати, що се слово мусить бути дуже життєвим, на то вказує велика кількість лексем етимологічної парадигми¹³[13]. Окрім того, маємо в чудових лляйпідзькому та торонтівському словниках: *УНС: замішанина – Verwirrung, Vermengung; УАС: замішанина, замішання – confusion, disorder, tumult, bedlam, uproar, disturbance, consternation, commotion*.

Не можна поминути й хороше слово **засуд**, читаючи *Грушевського*. *СУМ* повідає, що то діалектна лексема і літературно кажемо *вирок*. Що кажуть інші праці? *УРС* і *РУС* — що воно обласне. *Грінченко* дає тільки *засудити*. *ССУМ* замовчує його у своєму літературно вживаному ряді: *вирок (ухвала суду про винність або невинність підсудного), присуд, рішення і тільки по тому приговор заст., засуд діал., вердикт книжн. Святослав Караванський* перелічує без жодних поганих позначкових застережень: *вирок, присуд, вердикт, засуд*. Схоже, що лише завдяки діаспорцям можна вирятувати в багатьох випадках слова; отож, також *УНС: засуд – Verurteilung і УАС: засуд – sentence, verdict, conviction, condemnation*, а й ще чудове утворення: *засудженець – convicted (sentenced, condemned) person*.

Зі словом **заробковий** подібна історія: *УНС* пише: *заробковий – Erwerb[s]- і УАС* згадує: *заробковий – of earning wages, of gain*.

Отак трохи-потроху добувся я цікавих слів **кушпела** та **калюка** і, перш ніж перепроводити читальника до додатка, скажу, що та величезна кількість номенів природних явищ, а зокрема, на позначення негоди, а ще зокреміше, на позначення зимного і снігового, і численних синонімів змушує замислитися над тим, чому і як предки так застановлювалися над потребою так багато іменувати природне. Географія і погода — виміри, кардинальні для селянської хліборобської культури, а ми нині навряд чи точно дешифруємо, чим одне слово різниться від іншого. Наразі ж зверну увагу на таке: *кушпела — 2. Завірюха СУМ* (перше значення: *Стовп, клуби пилу*); і від *Грінченка — 1) Пыль взбитая, 2) Мятель, вьюга*; без позначок подає *УАС: кушпела – snow cloud; snowstorm і кушпелити – to raise up dust*" на позначення *здіймати куряву*. І нарешті *РУС – 1893*, хоча і не згадує про *кушпелу*, виказує синтагматичний ряд, у якій легко впишемо те слово: *Вьюга = метелиця, завірюха, заметь, завія, віхала, при дужому вітрі – фуга, хуга, хвижа, коли разом сипле сніг великий – хуртовина, хуртеча, шквиря, коли при морозі вітер збиває куряву – курява, куря, коли з вітром падає мокрий сніг – хвища*.¹⁴[14] Про *калюку* лише просто: *Калуга = калюжа, болото, багно в РУС – 1893; у Грінченка калюка – це большая, сильная грязь, калюжний означає болотистый, грязный, нечистый*. Згадаймо й *словник Білецького-Носенка: Кальный – Грязный; Нечистый. Тинистый., Кально – Грязно. Тинисто*. Сі слова забувалися протягом

багатьох років. Тепер дивіться додаток.

Обсяг вимагає дещо спинити більші описи, тому далі йтиметься коротко лише про "за" інших дещо забутих слів.

Власновільно, себто з власної волі, як комусь заманеться, *Грушевський*, так на те скидається, взяв із якогось справді вузького мовного середовища — словники про те слово мовчать. Але ж воно таки незле.

Слово **далекосяглий** зникло з реєстрів сучасних лексикографічних праць 15 [15], та сама доля спіткала слова *розповсюднений*, з одного боку, з іншого — *похнюпий* і *шкідний*. Мені вдалося надібати перше з них у перекладному з нашої на англійську мову словнику (*УАС*), де варіант *далекосяглий* дано поряд із *далекосяжний* просто як щирий словотвірний синонім, що перекладається *far-reaching*. Про *похнюпий* трошки нижче, а **шкідний** виправдаємо методом *Караванського*: якщо *походити* — *похідний*, *наводити* — *навідний*, *плодити* — *плідний*, то чому б і не *шкодити* — *шкідний*. Ось така логіка.

Дарма забуто позначати літературним слово **достойник**. *СУМ* каже, що так колись називали *особу, що має вищий духовний, військовий чин або яка займає керівну посаду в уряді*. Навіть прискіпливий *Святослав Караванський* не знайшовся дати більше однослівних синонімів, а мусив давати описово *титулована (висока) особа, представник влади*. За літературність цього слова і *ЕС* (ряд: *достойний, достоїнство, достойник, достоїнність, удостоїти; пов'язане з псл. dostójen, dostati "вистачати, бути достатнім* із дальшим розвитком значень *бути відповідним, гідним, придатним*), і *УНС* – *Würdenträger*. Подібна історія і з **державцем**. Дивіться Малюнок 2 в додатку.

Латанина. Пояснює *Грінченко*: *постоянное заплатавання, накладывание заплата*. *УНС* перекладає саме це слово – *Flickerei*.

Чудове слово **направа** гідно замінить іноземне *ремонт*. І ніяке воно не діалектне. За нього *Грінченко*, *УНС*, який ще подає *направка, направляти, напра́вня*, і *ССК*.

Надужиття, надужиток — *Злоупотребление (С.Гр)*. *УНС*: *надужиток* — *Rest, надужиття* — *Mißbrauch*. А часто вживане натомість слово *зловживання* є просто незграбною калькою.

Нестемний, -о *СУМ* згадує як розмовне. *УНС* – ні (*wahr, echt, unzweifelhaft*). У *Грінченковому словнику* ще є: *нестемки, нестемнісінько, нестемнісінько*; а також із тим самим значенням "точь-в-точь" слова *нестотно, нестотнісінько*.

Півтретя — це два з половиною, 2,5; **півчверта** — 3,5; **півп'ята** – 4,5; **півшоста** — 5,5; **півсьома** — 6,5 і т.д. (наголос усюди на останньому складі), а ще **півтора**ста — 150, **півтретя**ста — 250, **півчварта**ста — 350 і т.ін. Числівники — щось надзвичайно сталі в мові, але є підстава говорити, що ці форми силоміць виводили з літературного вжитку. В діаспорі їх літературність бережено: *півтретя* – *drittehalb*, *півчверта* – *veirtehalb*.

Похнюпий — згадується як літературне в *СГр* (*Опустивший голову, угрюмый*, а також є *похнюпа, похнюпити, похнюпитися*), в *УНС* (*похнюпа* – *Kopfänger, Druckser, похнюпий* – *nieder gebeugt, düster, griesgrätig*) і в дещо іншому вигляді в *СБ.-Н*. (*похнюпаный, похнюпатися, похнюпати*).

Правно — це законно. *СУМ* не позначає ніяк. Уживають – *СБ.-Н* і *УНС* (*gesetzlich, rechtlich*).

Проволб́ка, себто затримка, зволікання під час виконання чого-небудь: *СУМ* – розм., *УНС* як літературне.

Просторонь. *СУМ* знову мовчить, *Грінченко* і *УНС* згадують.

Управильнити – *pf: управильняти* – *regulieren (УНС)* і *p vt: управильняти* – *to order; fix. regulate (УАС)*. (*Тепер сі шляхетські збори управильнюють се й дістають нові*

Управнений – *berechtigt (УНС), authorized, legitimated, empowered, legalized (УАС)*.

Хапчивість – утворення від **хапчивий**, або *хабарник*. Є також великий синонімічний ряд: *хапун, хапуга, хапко, хаптурник, браткий, брачкий, драпіка, скубрій, щипавка, обдерилупій (РУС-1893), хапайло (СБ-Н), хапчивого* згадують і діаспорні словники, і **Грінченко**. Видко, дуже пекло це питання наших минульців, коли так багато слів понавигадували.

Хиза, охиза – дивіться Рисунок 4 в додатку, а також **кушпела**.

Підсумую. Ми маємо дуже мало гарних нових академічних і неакадемічних словників. А тих, що маємо, не досить. Уживати старі слова, ясна річ, треба обережно. Кожне слово слід досліджувати рік, два і сто, вживати його стильно, сильно і стилістично непомильно. Для цього нову українську ідеологію треба виповнити новими стратегіями і методами, бо словники — річ добра, але все для багатьох пасивна. Традиція вимагає словників і відживлених слів у них. А навіть на такому дрібному прикладі, як вищеписане, ми бачимо, що є слова, які треба реанімувати. І їх сила.

Довідкова література

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови. – Київ, 1966. – 421 с. (СБ-Н)
 2. Етимологічний словник української мови: В 7 тт. – Т. 1-3. – Київ, 1982-1989. (ЕС)
 3. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – Київ, 1993. – 472 с. (ССК)
 4. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. – Київ, 1997. (СГр)
 5. Словник епітетів української мови/ С.П.Бибик, С.Я.Єрмоленко, Л.О.Пустовіт; за ред. Л.О.Пустовіт. – Київ, 1998. – 431 с. (СЕ)
 6. Словник синонімів української мови: В 2 тт. / А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук та інші. – Київ, 1999-2000. (ССУМ)
 7. Словник української мови: В одинадцяти томах, Київ, 1970-1980. (СУМ)
 8. Російсько-український словник. – Київ, 1937. (РУС-1937)
 9. Російсько-український словник: У 3 тт. – Київ, 1980-1981. (РУС)
 10. Українсько-англійський словник / Compiled by С.Н.Andrusyshen and J.N.Krett. – Toronto, 1957. – 1163 с. (УАС)
 11. Українсько-німецький словник / За ред З.Кузеля, Я.Рудницького. Ляйпціг, 1943, 1494 с. (УНС)
 12. Українсько-російський словник: У 6 тт. – Київ, 1953-1963. (УРС)
 13. Уманець М., Спілка А. Російсько-український словник у II т. – Львів, 1893. – 290 с. (РУС-1893)
- Фразеологічний словник української мови: В 2 тт. / В.М.Білоноженко, В.О.Винник,

І.С.Гнатюк і ін. – Київ, 1999.
